

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol.4 Issue03 | pp. 1-12 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

QISHLOQ XO'JALIGI KOOPERATIVLARI IJTIMOIY TARAQQIYOTNING TURLI BOSQICHLARIDA JAMIYATNING IQTISODIY EHTIYOJLARINI QONDIRISH USULI SIFATIDA

To'ychiyev Abduraxmon G'ofurovich,
TDIU, i,f,f,d., dotsent,
Ablazov Shohruh Abduqaxxorovich,
AQXAI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ilg'or xorijiy davlatlar tajribalari, xo'jalik yuritishning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga asoslangan turli shakllari, ko'p tuzilmali iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi kooperatsiyasining turli shakllari, ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish usullari o'rganilgan va tadqiqot jarayonida turli tadqiqot metodlaridan foydalanilgan, shuningdek, mavzuga oid adabiyotlar tahlili va natijalar asosida fikr va mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, eksport, xalqaro standartlar, Organic, Global G.A.P. talablari, ko'p tuzilmali iqtisodiyot, qo'shma tadbirkorlik, sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ishlab chiqarish vositalari, narxlarining nomutanosibligi, qishloq xo'jaligi kooperativlari, "Kooperativlar harakati", YUNESKO, "o'z-o'ziga yordam" g'oyasi, "foydalanuvchi-egalik", "foydalanuvchi-nazorat" va "foydalanuvchi-foйда", yangi avlod kooperativlari, agrobiznes, boshqarish, oziq-ovqat xavfsizligini, agrosanoat integratsiyasi, klaster modeli, infrastruktura, erkin iqtisodiy zona, mahsulotlar eksport geografiyasi, innovatsiyalar transferi va b.q.

Abstract. In this article, the experiences of advanced foreign countries, various forms of economic management based on socio-economic conditions, multi-structured economy, various forms of agricultural cooperation, methods of meeting the economic needs of society at various stages of social development are studied, and various research methods are used in the research process, as well as literature on the subject. opinions and comments are given based on the analysis and results

Keywords: globalization, export, international standards, Organic, Global G.A.P. requirements, multi-structure economy, joint venture, quality agricultural products, means of production, price disparity, agricultural cooperatives, "Cooperative Movement", UNESCO, "self-help" idea, "user-ownership", "user-control" and "user-profit", new generation cooperatives, agribusiness, management, food security, agro-industry integration, cluster model, infrastructure, free economic zone, product export geography, innovation transfer, etc..

1. KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifatini yaxshilash, eksportbob mahsulot ishlab chiqarishda xalqaro standartlashtirilgan

qishloq xo'jaligi amaliyoti Organic, Global G.A.P. talablari doirasida sertifikatlashni joriy qilish va eksport hajmini muntazam oshirib borish, ishlab chiqaruvchilarning iste'molchilar ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilganligini oshirish hamda ilg'or xorijiy davlatlar tajribalarini faol qo'llashni taqazo etmoqda.

Bunday sharoitda iqtisodiy tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omili sifatida hududiy tabiiy-iqlim va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga asoslangan xo'jalik yuritishning turli shakllaridan samarali foydalanish muhim bo'lib hisoblanadi.

Ko'p tuzilmali iqtisodiyotga o'tish, shaxsiy va qo'shma tadbirkorlik tamoyillari bo'yicha turli xil xo'jalik yuritish shakllarining mavjudligiga teng huquqlarning qonun hujjatlarida mustahkamlanishi iqtisodiy faoliyatning shartlari va shakllarini erkin tanlash imkoniyatini ochib beradi. Jamiyatni sifat jihatidan o'zgartirishning umumiy zanjirida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasining turli shakllari muhim o'rin tutadi. Qishloq xo'jaligida ish haqining past darajasi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va ishlab chiqarish vositalari narxlarining nomutanosibliqi qishloq aholisini shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida ishlab chiqarish hajmini kengaytirishga turtki bo'ldi, bu qishloq xo'jaligi kooperativlarini shakllanishiga turtki berdi.

Kooperativlar ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning tarixan vujudga kelgan va doimiy ravishda takomillashib boradigan shakli sifatida ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish usulidir.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Tarixiy manbalarga asoslanadigan bo'lsak, tilshunoslik etimologiyasidan ma'lum bo'lishicha, Merriam-Webster¹ lug'atiga ko'ra, "kooperativ" atamasini qo'llanib kelinayotganligiga va undan foydalanish kamida 1603 yilga borib taqaladi, ushbu lug'atda u *"boshqalar bilan ishlashga tayyorlik yoki qobiliyati"* – degan ma'noni anglatadi. "Kooperativlar harakati"ning dastlabki namoyondalaridan biri Angliyalik Uilyam King 1820-yillarning oxirida o'zi asos solgan "Kooperator" nomli gazetasi orqali kooperativ harakatining tarafdori sifatida tanilgan. Koopreatsiya "Hamkorlik" so'zi inglizcha "birgalikda ishlash" degan ma'noni anglatadi, lotincha "sum" ("bilan") dan "so-" prefiksi yordamida. Xitoy ta'rifi murakkabroq. U ingliz tilida "o'zaro yordam", "o'zaro yordam" va boshqalar kabi boshqa formulalar orqali o'z ifodasini topgan bir qator tegishli tushunchalarni keltirib chiqaradi.²

Oksford inglizcha lug'ati kooperativ firmaning ta'rifini beradi: 1844 yilda Buyuk Britaniyaning Manchester yaqinidagi Rochdeyl shahrida rasmiy biznes modeli asosida tashkil etilgan birinchi zamonaviy kooperativ tashkil etildi. Sanoat inqilobining oxirida va uning yon ta'siri va ijtimoiy muammolariga javob sifatida g'arb jamiyatlari kooperatsiya modelini ishlab chiqdilar;

Kooperativlar 1800-yillardagi Ishchilar va Demokratik Harakatlarni, kasaba uyushmalarini, keyinchalik Rerum Novarum³ entsiklikasini yaratgan kontekstdan paydo

¹ Merriam-Webster, Incorporated Amerika ma'lumotnomalar kompaniyasi bo'lib, asosan o'zining lug'atlari bilan mashhur. Bu Qo'shma Shtatlardagi eng qadimgi lug'at nashriyoti.

² A. Bernardia, and M.Mianic The Long March of Chinese co-operatives: Towards Market Economy, Participation, and Sustainable Development 2014, Routled 6 Page

³ Rerum Novarum (lat. Rerum Novarum doslovno — Новых явлений, вещей — от первых слов entsikliki: «Odnajdy probujdeno jelaniye

bo'ldi. Keyingi 150 yil ichida zamonaviy kooperativ qishloq xo'jaligi, chakana savdo, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va bank sektorlarida iqtisodiy tashkilotlarning jahon modeliga aylandi (Birchall 1997).

Kooperativ g'oyasi ingliz sanoatchisi Robert Ouyenga (1820) borib taqaladi. Biroq, muvaffaqiyatli Kooperativlar faqat taxminan 1850-yillardan boshlanadi. O'shandan beri birinchi navbatda xarid qilish, ishlab chiqarish va bank kooperativlari paydo bo'ldi (start-uplarning birinchi to'loqini). 1990-yillarda ishchilar harakatida kooperativ g'oyasi mashhur bo'ldi va ta'sislarning ikkinchi to'loqini iste'mol va qurilish kooperativlari bilan tavsiflanadi. Veymar Respublikasining boshida uchinchi ta'asis to'loqida bu kooperativlarda yangilangan yuksalish yuz berdi. Bu davlat xizmatchilari uchun jozibador bo'lib qoldi. Ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyin asosan qurilish kooperativlari qayta tashkil etildi. Beshinchi poydevor to'loqini 1970-yillarda kuzatilgan. Muqobil harakat yangi o'z-o'ziga yordam iqtisodiyotining boshlanishiga sabab bo'lganida. Hozirgi start-uplar, ayniqsa, sohasida umumiy manfaatga ega bo'lgan xizmatlar (masalan, qayta tiklanadigan energiya ishlab chiqarish) "oltinchi ishga tushirish to'loqini" deb ta'riflanishi mumkin, faqat orqaga qarab hal qilinadi. Kooperativ g'oya 2014 yildan beri YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan⁴.

Kooperatsiya, tarixan yuzaga kelgan va doimiy ravishda takomillashib boruvchi ijtimoiy-xo'jalik faoliyat shakli sifatida shakllanib, jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida ushbu jamiyatning ma'lum qatlamlari yoki guruhlarining ehtiyojlarini qondirish usuli bo'lib ishtirok etadi.

1844 yilda tashkil etilgan "Rochdeyl" - adolatli kashshoflar jamiyati" dastlabki iste'molchilar kooperativi hisoblanib, homiyliklarga dividendlarini birinchilardan to'lagan zamonaviy kooperativ harakatining asoschilaridan bo'lgan⁵. Garchi boshqa kooperativlar undan oldin paydo bo'lgan bo'lsa-da,^[2] Rochdeyl kooperativi Buyuk Britaniyadagi jamiyatlarning prototipiga aylandi. Rochdeyl kashshoflari butun dunyo bo'ylab kooperatsiyalar bugungi kungacha faoliyat yuritayotgan tamoyillar uchun asos bo'lgan hamkorlik tamoyillari to'plami bo'lgan Rochdeyl tamoyillarini ishlab chiqish bilan shug'ullanishadi.

Kredit yoki bank muassasasi sifatida xizmat qiluvchi kooperativlar bilan bog'liq yana bir muhim voqea 1864 yilda Germaniyada Fridrix Vilgelm Raiffeizen tomonidan birinchi omonat-kredit kooperativining tashkil etilishi bo'ldi. Raiffeizen Bankning maqsadi "o'z-o'ziga yordam" g'oyasi asosida shahar va qishloqlarda jamg'arma va kredit xizmatlarini ko'rsatish edi. Raiffeisenga odatda hozirgi kredit uyushmalarini boshqaradigan qoidalarni ishlab chiqish uchun kredit beriladi (Cropp R & Ingalsbe G, 1989).⁶

Taxminan 1988 yildan beri AQSHda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil etishda ikkita hodisa ro'y berdi: (1) an'anaviy kooperativlarni qayta qurish va birlashtirish va (2) yangi avlod kooperativlarining (KK) paydo bo'lishi (Kuk ML, 1995).⁷

Kooperatsiya harakatini o'rgangan mashhur Kanadalik olim, professor A.F.Laydlou

novogo ...») — entsiklika Папы Римского Льва XIII от 15 мая 1891 года.

⁴ Deutsche UNESCO-Kommission, Genossenschaftsidee

⁵ "Rochdale Pioneering yuz yillik shtampi". Marka va tanga savdosi . Warners Group nashrlari. Fevral 2018. p. 31

⁶ Cropp R & Ingalsbe G (1989). Qishloq xo'jaligi kooperativlarining tuzilishi va ko'lami. Qishloq xo'jaligidagi kooperativlarda, ed . D. Kobia, 35-67. Nyu-Jersi, AQSh: Prentice-Hall, Inc.

⁷ Kuk ML (1995). AQSh qishloq xo'jaligi kooperativlarining kelajagi: neo-institutsional yondashuv. American Journal of Agricultural Economics 77(5):1153-1159.

“kooperatsiya ijtimoiy-iqtisodiy tizimdir” deb hisoblaydi⁸.

U aniq tushunchalar va ijtimoiy nazariyalarga emas, balki omma kabi ko‘plab g‘oyalar va fikrlarni birlashtirishga asoslanadi. U umumiy manfaatlarga ega bo‘lgan odamlarning bir-biriga yordam berish uchun birlashishi, kuchli tomonlardan foydalanish va zaif tomonlardan qochish, yo‘qotishlarni adolatli taqsimlash va daromadlarni bo‘lishishga asoslangan.

Kooperativ harakatining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan yana biri Rossiyalik olim N.P.Gibner kooperatsiyani quyidagicha ta‘riflagan: “Kooperativ - bu ishlab chiqarish va boylik ayirboshlash sohalarida kooperativ ishlarni tashkil etuvchi va har kimning qo‘ygan kapitalidan daromad keltirmaydigan yangi, mustaqil, ixtiyoriy guruhlardan tashkil topgan tizim. Ishtirokchilar shaxsiy kapitaldir. U kapitalga faqat mehnatga haq to‘lash sharti bilan pul bozori tomonidan belgilanadigan tegishli foizni berish yo‘li bilan tashkil etiladi”⁹.

Frantsiyalik iqtisodchi va iqtisodiy fikr tarixchisi bo‘lgan Charles Gide 1884 yilda Abeille Nimois kooperativining asoschisi Eduard de Boer va sobiq ishlab chiqaruvchi Auguste Marie Fabre bilan ishlagan. Bu uch kishi Esole de Nimes nomi bilan mashhur bo‘lgan frantsuz kooperativ falsafasiga asos solgan.¹⁰ CHarlz Gidning fikricha kooperativlarni rivojlantirish orqali, asosan, odamlarning, ayniqsa, savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchilarning ehtiyojlarini qondiradigan iste‘mol jamiyatida muayyan kamchiliklarga ega zamonaviy ishlab chiqarishni takomillashtirish mumkin, deb hisoblaydi. Uning so‘zlariga ko‘ra, kooperativlar odamlarning birlashmalari va iqtisodiy, ijtimoiy va ta‘lim sohasidagi muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatidir. Olimning fikricha, kooperativning maqsadi nafaqat turmush tarzini yaxshilash, balki aholiga yangilangan ma‘lumotlarni taqdim yetishdir.¹¹

Italiyalik, iqtisodchi, bankir va siyosatchi L.Luzzatti esa kooperatsiyani - mayda umumiy jamg‘armalar va kapitallarni jalb etish orqali katta natijalarga erisha oladigan iqtisodiy metoddir deb ataydi.¹²

Kooperativni “foydalanuvchiga tegishli va nazorat qilinadigan biznes, undan foyda olinadi va foydalanish asosida taqsimlanadi” (Dunn, 1988, 85-bet) sifatida ta‘riflanishi mumkin. Ushbu ta‘rif qishloq xo‘jaligi iqtisodchilarining xalqaro hamjamiyatida (van Deyk, 1999)¹³ va evropa Komissiyasi tomonidan keng qabul qilingan (qarang. Bijman va boshqalar, 2012). Kooperativ tuzilma quyidagi uchta tamoyil bo‘yicha tashkil etilishi mumkin: “foydalanuvchi-egalik”, “foydalanuvchi-nazorat” va “foydalanuvchi-foйда”, “an’anaviy”dan “qayta tuzilgan”gacha (van Bekkum, 2001). Agrobiznes kooperativlarining an’anaviy tashkiliy modeli a‘zolarining mutlaq egalik huquqini, demokratik nazoratni va yagona narx siyosatini o‘z ichiga oladi (Barton, 1989)¹⁴.

⁸ Aleksandr Freyzer Laidlaw, kooperativ rahbari, o‘qituvchi, yozuvchi (1908 yil 12 iyunda Port Hudda tug‘ilgan; 1980 yil 30 noyabr Ottavada). U Moses Koadi bilan Antigonish Harakatining bir qismi sifatida ishlagan (1944-56) va Hindistondagi kooperativlarda 2 yildan so‘ng Kanada Kooperativ Ittifoqining bosh kotibi bo‘ldi (1958-68). U Markaziy (Kanada) Ipoteka va uy-joy korporatsiyasi boshqaruvi (1959-68) va xodimlari (1971-74) davrida uy-joy kooperativlarini qo‘llab-quvvatlagan.

⁹ https://vk.com/wall-208714017_144

¹⁰ Sanders, Huub (2002-08-01)- "Les Sky Scratchers: Fon". Xalqaro ijtimoiy tarix instituti. 2015-03-19

¹¹ Jid SH. O kooperatsii: Per. S fr.-M., 1918. -S.62-63

¹² Vaxitov K.I. Kooperatsiya: teoriya, istoriya, praktika. -Moskva, 2006. -69-b

¹³ Van Dijk, G. (1999). Evolution of business structure and entrepreneurship of cooperatives in the horti- and agribusiness. *Finish Journal of Business Economics*, 4, 471-483

¹⁴ Theo Benos, Nikos Kalogeras, Frans J.H.M. Verhees Panagiota, Sergaki Joost M.E. Pennings Cooperatives’ Organizational Restructuring, Strategic Attributes, and Performance: The Case of Agribusiness Cooperatives in Greece 2015 Wiley Periodicals, Inc DOI: 10.1002/agr.21429 4 page

D.G.Bartoning e'tirof etishicha, kooperativ foydalanuvchiga tegishli va foydalanuvchilar tomonidan boshqariladigan biznesdir bunda foydani foydalanish yoki homiylik asosida adolatli taqsimlaydi¹⁵.

Kropp (2002) ta'kidlashicha, Qo'shma SHtatlardagi kooperativlar qishloq xo'jaligida muhim kuchga aylanish uchun yetuklashgan va milliy qishloq xo'jaligi siyosatiga ta'sir qilishda ortib borayotgan rol o'ynaydi.¹⁶

Kooperativlarning rivojlanishi vaqt o'tishi bilan ko'plab omillar va ularning ta'siri ostida shakllangan. Ingalsberg va Groves (1989) ularni uchta asosiy turga (barchasi o'zaro bog'liq) guruhlaydi: (1) iqtisodiy sharoitlar (urush, tushkunlik, texnologiya, hukumatning iqtisodiy siyosati va boshqalar sabab bo'lgan); (2) fermer tashkilotlari (shu jumladan, ularning rahbariyatining sifati, kooperativlarni rivojlantirishga bo'lgan g'ayrati va ishtiyoqi, davlat siyosatiga ta'sir qilish vakolati va boshqalar); va (3) davlat siyosati (hukumat manfaati, qonunchilik tashabbusi va sud talqini bilan belgilanadigan).

Taxminan 1988 yildan buyon AQSHda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil etishda ikkita hodisa ro'y berdi:

- (1) an'anaviy kooperativlarni qayta qurish va birlashtirish va
- (2) yangi avlod kooperativlarining (QK) paydo bo'lishi (Kuk, 1995).¹⁷

Rossiyalik iqtisodchi olim M.N.Sobolevning asarlarida, kooperativ hamkorlikning asosiy ma'nosi yangi iqtisodiy kuchlar va yangi o'yinchilarning paydo bo'lishidadir. Kooperativ institutlar jamiyat manfaati uchun ishlaydigan va shaxsiy moliyaviy manfaatlar ta'sirida bo'lmagan yangi turdagi ishchilar guruxini yaratdi. Hamkorlik orqali iqtisodiy dinamika qayta tuziladi va jamiyat asosida takomillashtirilgan iqtisodiy tizim elementlari yaratiladi. Albatta, hamkorlik muammoni hal qilish vositasi emas: bu odamlar uchun yaxshiroq hayot yaratish vositalaridan biridir.¹⁸

«Kooperatsiya - nafaqat iqtisodning bir qismi, - deydi X.Xollay, - balki ijtimoiy hayot sohalaridan biri hamdir. V.P.Dmitrenkoning ta'kidlashicha, kooperatsiya ijtimoiy manfaatlarni aniqlagan, ko'rsatgan, tashkil etgan, qoniqtirgan, himoya qilgan taqdirdagina samarali bo'ladi.

B.N.Xvostov Kooperativ haqida – ixtiyoriy tashabbuskor va o'z-o'zini boshqaruvchi jamoat tashkiloti bo'lib, o'z oldiga a'zolarining hayot va mehnat sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashish maqsadini qo'yadi va jamoa (gurux) mulkiga asoslangan korxonada shaklida ijtimoiy-ommaviy faoliyat ko'rsatish bilan birga yuridik shaxs sifatida harakat qiladi.

Iqtisodchi olim R.Rodrigues kooperativ xaqida - «Kooperatsiya rivojlanishining to'lqinida biz o'zimizni daryoning ikki qirg'og'i orasida suzayotgandek his etamiz” - bir qirg'oqda kooperativlarni moliyaviy nuqtai nazardan muvaffaqiyatli bo'lishini talab qiluvchi bozor, ikkinchi tomondan esa odamlar faravonligi to'g'risida qayg'urishdir – “Biz kelajakka qarab kooperatsiyaning ikki mohiyatini ko'ramiz – bu uning iqtisodiy va ijtimoiy mohiyatidir” – deb talqin qiladi.

¹⁵ Barton DG (1989). What is a cooperative? In Cooperatives in agriculture, ed. D. Cobia, 1-20. New Jersey, USA :Prentice-Hall, Inc

¹⁶ Cropp R (2002). Tarixiy rivojlanish. Nashr qilinmagan maqola, Viskonsin Kooperativlar markazi, Viskonsin-Madison universiteti,

AQSh

¹⁷ Agrekon, Vol 46, No 1 (March 2007) Ortmann & King Agricultural Cooperatives I: History, Theory and Problems GF Ortmann & RP King 1 4 page

¹⁸ A. Sobolev, A. Kurakin, V. Pakhomov, V. Trotsuk Cooperation in Rural Russia: Past, Present and Future Mir Rossii. 2018. № 1

S.L.Maslov kooperatsiyani kuchini uning a'zolarining xo'jalik operatsiyalarini mustahkamlashlaridan iboratligini ta'kidlaydi. Ma'lum sohada o'z mablag'lari va harakatlarini birlashtirib kooperativ a'zolari yirik xo'jalik tashkilotning turli afzalliklaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kooperatsiya har doim kapitallardan foydalanadi, chunki ularsiz xo'jalik hayotida ish yuritib bo'lmaydi, biroq birinchi o'rinda ushbu kapital manfaatlari emas, ular xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar manfaati turadi. Kooperatsiyada kapital xo'jayin emas, xizmatkordir. (A.V.CHayanov)¹⁹.

Rus tadqiqotchi V.G.Egorov kooperatsiyaning zamonaviy tushunchasini konkretlashtirib, uni "kichik ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchilarning jamoaviy mulki va birgalikdagi xo'jalik faoliyatiga asoslangan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy tuzilma" sifatida ko'rib chiqish kerakligini ta'kidladi²⁰.

Yana bir rus iqtisodchisi I.N.Buzdalovning ta'rificha, zamonaviy dunyoda kooperativ harakatlar tajribasi jiddiy o'rganish va har tomonlama amaliy qo'llashga loyiqdir, chunki hamkorlik inson faoliyatining xalqaro hodisasidir. Xorijdagi hamkorlik faoliyatini o'rganishning amaliy ahamiyati shundaki, biz xalqaro nuqtai nazardan o'zaro manfaatli va g'alaba qozongan hamkorlikni yaxshiroq olib borishimiz mumkin.²¹

Kooperativ harakatining mahalliy tarixchisi L.E.Finening yozishicha, "kooperatsiya" atamasi "iste'molchilar va kichik tovar ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini iste'molchilar sifatida birgalikda himoya qilish uchun kapitalistik turdagi tovar-pul munosabatlari hukmronlik qilgan sharoitda davlat xo'jaligini tashkil etishning o'ziga xos shaklini belgilash uchun berilgan. va bozorda hukmronlik qiluvchi yirik mulkdorlardan ishlab chiqaruvchilar va og'ir sharoitlarda omon qolish uchun "bozorda raqobat, o'z ijtimoiy mavqeini saqlab qolish va mustahkamlash"²².

O'zbek olimasi SH.J.Ergashxo'jaeva ta'rifi bo'yicha "Kooperatsiya zamonaviy xo'jalik boshqaruvi talablariga moslashib, fermerlar va boshqa qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va xizmat ko'rsatuvchilarning birgalikdagi mehnati yoki o'zaro hamkorligi asosida daromadli qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi shakldir".²³

B.N.Navro'zzoda va T.H.Farmonov taxriri ostida chop etilgan "Fermer xo'jaliklarida iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish" nomli monografiyada kooperatsiya munosabatlariga quyidagicha fikr bildirilgan ya'ni "kooperatsiya munosabatlari – ma'lum va aniq maqsad asosida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlariga erishish uchun xo'jalik sub'ektlarini o'zaro erkin, ixtiyoriy va ko'ngilli ravishda birlashishlari hisoblanib, bu hamkorlik natijasida ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga erishish bosh me'zon hisoblanadi. Ilmiy-amaliy jihatdan mazkur maqsadga erishish uchun birlashish kooperativning har bir a'zosi va kooperativ uchun bir xil daromad keltiradi, shaxsiy va kooperativ jamoasi manfaatlariga mos keladi hamda ularni qoniqtiradi degan ma'noni anglatadi"²⁴.

O.Jumaevning "Kooperatsiya istiqboli" ilmiy maqolasida "kooperatsiya –bu ishlab

¹⁹ Vaxitov K.I. Kooperatsiya: teoriya, istoriya, praktika. Moskva-2006.. 30 b

²⁰ yegorov V.G. Kooperatsiya v sovremennoy Rossii. SPb. Izd. Aleteyya. 2013.S.58

²¹ Buzdalov, I.N. Vozrojdeniye kooperatsii. I.N. Buzdalov- M.: Ekonomika, 1990. 175s.

²² Fayn L.B. Otechestvennaya kooperatsiya: istoricheskiy opyt. Ivan. gos. Un-t.

Ivanovo: IvGU, 1994. S. 3

²³ Ergashxo'jaeva SH.J.Qishloq joylarida kooperatsiyani rivojlantirishning marketing strategiyasi. Monografiya.T.: "Fan" nashriyoti. 2006.6-7 betlar

²⁴ Navro'zzoda B.N., Farmonov T.H. Fermer xo'jaliklarida iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish. Monografiya. Buxoro, "Durdona" nashriyoti. 2017. 105-bet

chiqarish jarayonida uzviy bog'liq bo'lgan turlixildagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati" ekanligi ta'kidlab o'tiladi²⁵.

Professor Q.A.Choriyevning fikricha, kooperatsiya – yagona maqsadli ko'pchilik (jismaniy va yuridik shaxslar)ning muayyan tarmoq, hudud yoki soha doirasida o'zlarining mavjud vositalarini ulush (pay) tarzida u yoki bu shakldagi kooperativga to'plab, birgalikda va o'zaro hamkorlikda tegishli yo'nalish bo'yicha o'zini-o'zi boshqarish hamda moliyalashtirish mexanizm va tamoyillariga asoslangan faoliyatlar majmuasini ifoda etadi.

Kooperativlar odamlarga o'z-o'ziga yordam berish orqali hayot sifatini yaxshilash va iqtisodiy imkoniyatlarini oshirish imkonini beradi. Milliy ijtimoiy ta'minot fondi (NSFS) ushbu fikrlarni kooperativlar nima uchun tuzilgan yoki yaratilayotganligining quyidagi sabablarini keltirish orqali tasdiqlaydi: *savdolashish kuchini mustahkamlash; raqobatbardosh bozorlarga kirishni ta'minlash; yangi bozor imkoniyatlaridan foydalanish; zarur mahsulot va xizmatlarni raqobat asosida olish; daromad olish imkoniyatlarini yaxshilash, xarajatlarni kamaytirish va xavfni boshqarish.*

Demak, fermerlar ko'proq foyda olish maqsadida (1) boshqa joylardan olish mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lmagan materiallardan arzonroq xarajat evaziga ishlab chiqarish va xizmatlarni olish va (2) o'z mahsulotlarini yaxshiroq sotish yo'li bilan narxlarda yoki ilgari kirish imkoni bo'lmagan bozorlarga kirish uchun kooperativ tuzadilar (Barton, 2000)²⁶.

Barton (2000) ta'kidlashicha, kooperativlar dunyoning ko'p qismlarida keng tarqalgan bo'lsa-da, o'tgan asrda ulardan eng keng va muvaffaqiyatli foydalanish SHimoliy Amerika va yevropada bo'lgan.

Qo'shma SHtatlar (AQSH) Milliy kooperativ biznes uyushmasi boshqa (investorlarga yo'naltirilgan) korxonalariga nisbatan kooperativlarning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlaydi:

➤ Kooperativlar o'zlarining a'zolari tomonidan (ya'ni kooperativning xizmatlaridan foydalanuvchi yoki uning mahsulotlarini sotib oladigan) tashqi investorlarning emas, balki o'z a'zolari tomonidan demokratik tarzda boshqariladi. A'zolar o'zlarining direktorlar kengashini o'z saflaridan saylaydilar. Asosiy siyosiy qarorlar har bir a'zoning kooperativga kiritgan sarmoyasidan qat'i nazar, bitta a'zoga, bitta ovozga asoslangan tamoyilga asoslanadi;

➤ Kooperativlar ortiqcha daromadni (xarajatlar va investitsiyalardan keladigan daromad) ulardan foydalanish yoki homiylik qilishlariga mutanosib ravishda a'zolariga qaytaradilar, lekin ularning investitsiyalari yoki egaligi ulushiga mutanosib emas;

➤ Kooperativlar foyda bilan emas, balki a'zolarining arzon va sifatli tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat ko'rsatadi;

➤ Kooperativlar o'z a'zolariga xizmat ko'rsatish uchun mavjud;

➤ Kooperativlar investitsiya va zaxiralar uchun saqlanib qolgan daromaddan soliq to'laydilar²⁷.

²⁵ Jumaev O. Kooperatsiya istiqboli.//J.O'zbekiston qishloq xo'jaligi.T.: 2006. №11. 11-12 betlar

²⁶ Ortmann va King Agrekon, 46-jild, 1 (2007 yil mart)

²⁷ GF Ortmann & RP King. Agricultural Cooperatives I: History, Theory and Problems//Agrekon, Vol 46, No 1 (March 2007)// <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi>

Kooperativ- (lot. hamkorlik) – mahsulotni hamkorlikda ishlab chiqarish va sotish, tovar yoki xizmatlarni sotib olish va iste'mol qilish, uylarini qurish va ekspluatatsiya qilish va boshqa maqsaddagi shaxslar birlashmasidir.

Kooperativ – ixtiyoriy tashabbuskor va o'z-o'zini boshqaruvchi jamoat tashkiloti bo'lib, o'z oldiga a'zolarining hayot va mehnat sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashish maqsadini qo'yadi va jamoa (guruh) mulkiga asoslangan korxonalar shaklida ijtimoiy-ommaviy faoliyatko'rsatish bilan birga yuridik shaxs sifatida harakat qiladi.

3. TADVIQOT METODOLOGIYASI, TAHLIL VA NATIJALAR

Kooperatsiyaga birlashish orqali agrosanoat majmuasida zamonaviy texnika va tejamkor texnologiyalar bilan ta'minlashni jadallashtirish, ishlab chiqarish xarajatlarini tejash va tejamkor innovatsion texnologiyalarni qo'llash imkoniyati, mahalliy oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyati tug'iladi.

Qishloq xo'jaligida kooperatsiya 4 xil yo'nalishda mavjudligini aytish mumkin²⁸:

1. Kooperatsiya ishlab chiqaruvchi firma (korxonalar) shaklida mavjud bo'lib, bunda korxonalar (kooperativ) a'zolarini aniq maqsad yo'lida birlashtirgan bo'lib, u a'zolarining birgalikdagi mehnatiga asoslanadi. Natijada ularning manfaatlari va foyda olishlarini ko'zlaydi.

2. Qishloq xo'jaligida kooperatsiya munosabatlari vertikal integratsiyaga asoslanadi. Bunda qishloq xo'jaligi korxonalari, ularni saqlovchi va qayta ishlovchi korxonalar o'zaro kelishuvi asosida tashkil etiladi va faoliyat yuritadi. Bunda korxonalar mustaqilligi saqlanib qoladi.

3. Hamkorlikda ishlaydigan korxonalar (xo'jalik) va firmalarning ittifoqi (koalitsiyasi) shaklida faoliyat yuritadi.

4. Qishloq xo'jaligi korxonalari va unga aloqador tashkilotlar bilan shartnomaviy munosabatlar asosida faoliyat yuritishi tushuniladi.

Jahon iqtisodiyotining globallashtirish jarayoni kooperativ tashkilotlarning davlat, manfaatli tashkilotlar hamda xususiy sektorning hamkorligini kengaytirish; xo'jaliklar faoliyatini diversifikatsiyalash va boshqaruvni takomillashtirish zarurligini keltirib chiqaradi.

Institutsional birlashmalar tashkiliy tuzilishi jihatidan hamkorlikka asoslangan bir qancha ko'rinishlari mavjuddir²⁹. Kooperatsiya (kooperativ)lar ulardan tubdan farq qiladi. Buni quyidagi jadvaldan bilim olishimiz mumkin (1.1.1-jadval).

²⁸ Turobova H., Madaminova Z. Buxoro viloyatida fermer xo'jaliklarini rivojlantirish yo'llari//El. J.Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. T.: 2018.№2 www.iqtisodiyot.uz

²⁹Turobova H.R. Agrar sohada kooperatsiya munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari//J.Agroilm.T.:2017.№2. 110-111 betlar

1.1.1-jadval.

Institutsional birlashmalarning ko'rinishlari va mazmuni

Birlashmaturi	Mohiyati
Kooperatsiya	Ixtiyoriy tashabbuskor va o'z-o'zini boshqaruvchi jamoat tashkiloti bo'lib, o'z oldiga a'zolarining hayot va mehnat sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashish maqsadini qo'yadi va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun hissadorlik asosida shaxslarning ixtiyoriy birlashuvi orqali tashkil etiladi va o'z-o'zini moliyalashtirish asosida faoliyat ko'rsatadi.
Korporatsiya	Yirik aksioner jamiyatlari birlashmasi hisoblanib, bir xil mahsulotlarning asosiy ishlab chiqaruvchilarini birlashtiradi. Natijada ishlab chiqarish monopollashadi.
Xolding kompaniya	Mulk yegalari tomonidan bir qancha mustaqil aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini nazorat qilish maqsadida tashkil etilgan hissadorlik jamiyatlari. Xolding kompaniyalarning mohiyati shundaki, ular biror bir ishlab chiqarish vazifalarini bajarmaydi.
Kartel	Monopolistik birlashma shakli. Bir tarmoqdagi mustaqil korxonalar narxlar, bozor, ishlab chiqarishning umumiy hajmida har bir ishtirokchining umumiy hajmida har bir ishtirokchining hissasi, ish kuchi yollash, patentlar va boshqa masalalarda o'zaro bitim tuziladi. Bu tuzilmaning maqsadi monopol foyda olishdir.
Sindikat	monopolistik birlashmaning bir turi. Ular bir tarmoq korxonalari huquqiy va ishlab chiqarish mustaqilligini saqlab qolgan holda: buyurtmalarni taqsimlash; xom ashyo sotib olish; ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun o'zlarining tijorat faoliyatlarini birlashtirib, yagona idora tuzadilar.

Agrar tarmoqda kooperatsiya umumiy mohiyati shundan iboratki, bunda eng avvalo kuchli bozor raqobatiga bardosh berib, o'z oldiga iqtisodiy va ijtimoiy holatini yaxshilashni maqsad qilib qo'ygan bozor sub'ektlarining erkin tadbirkorlik va biznes bilan shug'ullanishida ma'lum sohalarida faoliyatini birlashtirishi va kooperatsiya jarayoni ishtirokchilarini bozordagi turli monopolistik tashkilotlar va tuzilmalar faoliyatidan himoya qilish ko'zda tutiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kooperatsiya samarali tadbirkorlik faoliyati yo'li bilan o'z a'zolari va aholining mahsulot, ishlar va xizmatlarga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun ixtiyoriy ravishda birlashgan jismoniy yoki yuridik shaxslarning mulkiga asoslangan ijtimoiy xo'jalik yuritish shaklini o'zida namoyon etadi.

Amerikalik olimlar R.Fabio va Maykl L. Kuk³⁰ kooperativlarni mulkchilik huquqidan kelib chiqib bir nechta modelini keltirib o'tadi:

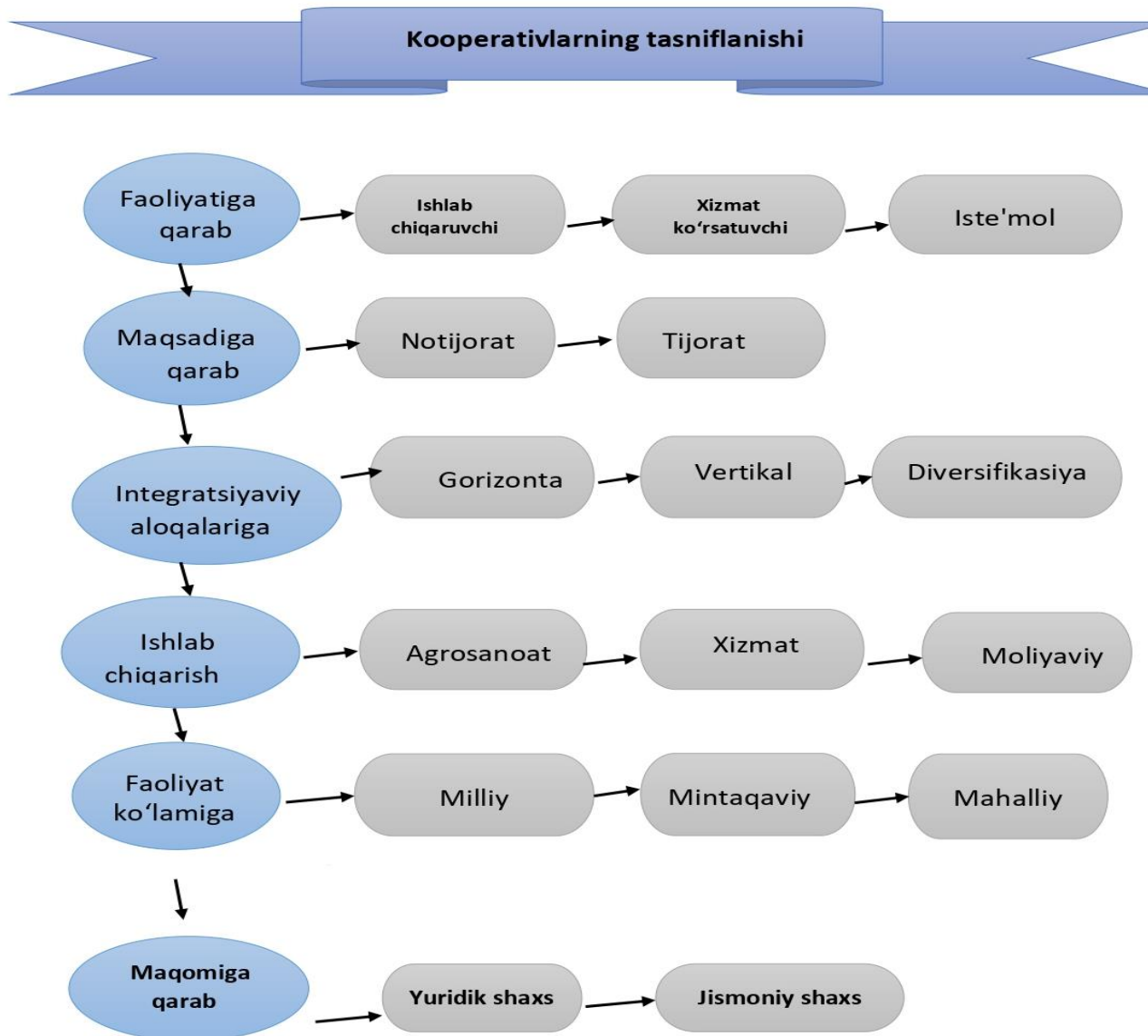
1. An'anaviy kooperativlar. A'zolar chegaralangan, kiritgan mulkini qaytarib

³⁰ Fabio R., M.L.Cook. Understanding new cooperative models: an ownership-control rights typology//Review of Agricultural Economics. №3. Pg 348-360. Elektron resurs.

olishi mumkin bo'lgan, foyda a'zolarga taqsimlanishi ko'zda tutilgan, proporsional a'zo investorlar bo'lmagan kooperativlardir.

2. Proportsional investitsiya kooperativlari: kapital rejalashtirish asosida tashkil etiladi. Bu keng qamrovli teng boshqaruv texnikasi bo'lib, o'z ichiga egalik qilishni (sotib olishni) va keyinchalik qaytarib olish evaziga pul kiritishni oladi.

3. Investor - a'zo kooperativlar: bunda a'zolar soni cheklangan, o'tkazilmaydigan va mulkini qaytarib olish mumkin, lekin homiylarga nisbatan ko'proq kooperativ a'zolariga ulushiga qarab sof daromadni taqsimlaydi.

8.1-rasm. Kooperativlarning tasniflanishi³¹.

4. Yangi avlod kooperativlarida mulkchilik huquqi yetkazib berish huquqi shaklida ya'ni a'zo-mijoz guruhi o'rtasida sotib bo'ladigan darajada bo'ladi. Mulkchilik huquqida kooperativ birashmasi a'zolari (ishtirokchilari) chegaralangan bo'ladi, a'zolik

³¹ Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan.

yopiq ko'rinishda, a'zolarga "yetkazib berish huquqi"ga proporsional tarzda investitsiyalariga kiritishi talab etiladi. Va ta'minot bozor kelishuvlari asosida nazorat qilinadi. Asosiy afzalligi shundaki, bu model risk kapitalini kooperativga berish orqali a'zolari rag'batlantirishni takomillashtiradi.

4. XULOSA VA TAKLIFLAR

Kooperatsiya (lotincha sooperation – birlashish) – bu umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil sub'ektini – huquqiy shaxsni tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir.

Bizning fikrimizcha, kooperativ – bir gurux insonlarning ixtiyoriy tashabbuskor va o'z-o'zini boshqaruvchi jamoat tashkiloti bo'lib, ular o'z oldiga a'zolarining hayot va mehnat sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashish maqsadini qo'yadi va sheriklik mulkiga asoslangan korxonalar shaklida ijtimoiy-ommaviy faoliyat ko'rsatish bilan birga yuridik shaxs sifatida harakat qiladi.

Kooperativ – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun o'zlarining teng (*bir xil va teng miqdorda qo'shgan ulush hisobiga shakllantirilgan bo'lishi shart*) pay ulushlari asosida shaxslarning ixtiyoriy birlashuvi orqali tashkil etiladi va o'z-o'zini moliyalashtirish asosida faoliyat ko'rsatadi.

SHu bilan birga kooperatsiyalashgan xo'jaliklarning o'zlari o'z faoliyatining huquqiy shaklini oqilonalik mezonini bo'yicha tanlaydi.

SHu sababli, bizning fikrimizcha, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining alohida muammosi zamonaviy sharoitda qishloq xo'jaliklarining kooperativ birlashmalarining shakllanishi va faoliyati bilan bog'liq masalalarning yetarli darajada nazariy va uslubiy jihatdan o'rganilmaganligi bo'lib, bu ko'pincha ularning rolini yetarlicha baholamaslik yoki ortiqcha baholashga olib keladi. Qishloq xo'jaligida kooperatsiya asosida faoliyat yurituvchi qishloq xo'jaligi kooperativlarning o'rni va rolini, ularni shakllantirish va yanada rivojlantirish yo'llarini o'rganish ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarbdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori PQ-4863-son 15.10.2020 y
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 15 martdagi "Ichki iste'mol bozorini asosiy turdagi oziq-ovqat maxsulotlari bilan kafolatli ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi №135 qarori.
3. Mirziyoyev Sh.M. Meva-sabzavotchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish va eksportini oshirish, aholi tomorqalaridan samarali foydalanishni ta'minlash masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi. 05.11.2019. www.xabar.uz.
4. Modeli upravleniya nauchno-innovatsionnoy deyatelnostyu vuza"/ avtorы mejdunarodnoy kollektivnoy monografii: Sh.Sh. Shoxa'zamiy, D.V. Puzankov, A.V. Vaxobov, V.M. Kutuzov, A.V. Muravev, M.Yu. Shestopalov, N.G. Rьjov, I.S. Terenteva. - T.: Iqtisod-moliya, 2006. – 242 s.
5. Shoxa'zamiy Sh.Sh. Traktat o smart tsifrovoy respublike. Monografiya. -T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. -352 s.

6. Shoxa'zamiy Sh.Sh. Puti povыsheniya konkurentosposobnosti gosudarstvennykh vыsshix uchebnykh zavedeniy.// "Oliy ta'lim taraqqiyoti istiqbollari" O'zbekistondagi Erasmus+ milliy ofisi hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining tashkiliy ko'magi asosida nashr etiladigan ilmiy-metodik jurnal, 13-son. - T.: NTM "NEO Hamkor", 2023. -b.15-47.
7. Tuychiev A. G Mejdunarodnye i regionalnye tendentsii finansirovaniya innovatsiy v maliy biznes Finansoviy Menedjment 2019/10 62-71 b.
8. To'ychiyev A.G. Agrobiznesni tashkil etish va boshqarish. O'quv uslubiy majmua. Andijon 2020. 235 bet.
9. Ablazov Sh.A The Role and Significance of Digital Innovations in the Development of Agriculture International Journal of Business Diplomacy and Economy No 4. 2022/11 93 p.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

